ڊاڪٽر احسان دانش

ٻولي، سماج ۽ ڪلچر: هڪ تحقيقي مطالعو

Abstract

Language, Society and Culture (A Research Study)

Language is not only the means of increasing social connections and keeping them linked but also it leads to understand the feelings and sentiments of each other. Society is the soil from which language takes shape and progresses. The language is the system of spontaneously adapted symbols which helps the members of a social group to interact and influence each other. Each language is affected by its particular environment and social conditions. I have tried to highlight the relationship of the language, society and culture in this research article. The relationship of language and culture is like that of the relationship of language and society. The way a society is incomplete without language, a culture has an unbreakable link with language. A language is like bridge between a society and a culture through which they affect each other. That is why in the triangle of language, society and culture, the angle of language is the most important.

In the end of this research article I have briefly thrown light on the relationship of Sindhi language and society and I have explained that the fountain of Sindhi language is Sindh and Sindhi society and the study of Sindhi culture is equal to the study of Sindhi language.

انساني شعور هميشه نون خيالن کي جنم ڏئي ٿو ۽ انهن خيالن جي اظهار جو ذريعو ٻولي آهي. ٻوليءَ جو اپياس دراصل انسان جي اپياس برابر آهي. ڇوته ٻولي ڪنهن به سماج جو ڇٽو اهڃاڻ آهي. ٻوليءَ وسيلي ئي اسين انسان، جانور يا پکيءَ ۾ فرق معلوم ڪري سگهون ٿا. سماجن جي ارتقا ۾ ٻولي اهم ڪردار ادا ڪيو آهي؛ بلڪه ٻوليءَ کان سواءِ ڪنهن به سماج جي ارتقا ممڪن ئي نه آهي. تنهن ڪري سچ اهو آهي ته ”زبان جي تاريخ خود انسان جي تاريخ آهي. علم اللسان (Philology) ۽ علم الانسان (Anthropology) ۾ گهرو تعلق آهي. اهو ئي سبب آهي جو جتي زبان جي تاريخ زيرِ بحث ايندي آهي اتي نسلِ انساني جو ذڪر پهرين ايندو آهي.“[1] ان جو مطلب اهو ٿيو زبان انسان جي سرشت

سان سلهاڙيل هڪ اهڙي وٿ آهي جنهن کان سواءِ انساني زندگي ۽ زندگيءَ جي گوناگونين ۽ رنگينين جو تصور ئي ممڪن نه آهي.

ٻولي نه رڳو سماجي تعلقات کي وڌائڻ ۽ ڳنڍي رکڻ جو وسيلو آهي پر ان جي ذريعي ماڻهو هڪ ٻئي جي جذبن ۽ احساسن کي پڻ سمجهي سگهي ٿو. سماج ئي اها زمين آهي جتان ٻولي اسري ۽ اپري ٿي ۽ ان جي مدد سان ئي دنيا ۾ شعور جون لاٽون پکڙجن ٿيون. ”ٻولي ڪنهن سماج جي سڄي ساري ’تاريخ‘، ’داستان‘ (Legend) يا ’مها ڪهاڻي‘ آهي، جيڪا صدين، دورن ۽ زمانن کان بي نياز، پنهنجي سماج جي اتم صلاحيت (Genius) جي اصولن تي ڪم ڪري رهي آهي.“[2] ان حوالي سان ڏسجي ته تاريخي ۽ تهذيبي لحاظ کان ٻولي ۽ سماج جو رشتو اٽوٽ آهي.

زبان جو ڪارج هڪ طرف سماجي آهي ته ٻي طرف فني. زبان ڪنهن به سماج جي ضرورتن مان هڪ اهم ضرورت آهي ۽ زبان جو استعمال هڪ اعلى درجي جو فن آهي. پر بنيادي طور تي ڏسنداسين ته زبان جي پيدائش ۽ اوسر ڪنهن هڪ ماڻهوءَ يا ماڻهن جي ڪنهن گروهه جي شعوري ڪوشش نظر نه ايندي، پر هيءَ ڳالهه درست لڳندي ته ”زبان خود بخود اختيار ڪيل آوازي علامتن جو هڪ اهڙو نظام آهي، جنهن جي مدد سان هڪ سماجي گروهه جا ماڻهو هڪ ٻئي سان واهپو رکن ٿا ۽ هڪ ٻئي کي متاثر ڪن ٿا.“[3] تنهن ڪري اها ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ کپي ته دنيا جي ڪابه ٻولي ڪنهن خاص منصوبي تحت ڪنهن خاص ماڻهوءَ ويهي نه ٺاهي آهي. يعني ڪابه ٻولي ڪنهن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ماڻهن جي سوچ ۽ عمل جو نتيجو نه آهي پر ٻولين جو پيدا ٿيڻ ۽ اُسرڻ فطري لقائن منجهان هڪڙو لقاءُ آهي. ايترو ضرور آهي ته هر ٻولي پنهنجي خاص ماحول ۽ سماجي حالتن جو اثر ضرور قبولي ٿي. ٻولين جو خالق عوام آهي ۽ ٻوليءَ جي وجود ۾ اچڻ پويان صدين جو سفر هوندو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو پنهنجي پي ايچ. ڊي ٿيسز ’سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج‘ ۾ پيٽر سمٿ تان نقل ڪيل سميون پوٽر (Simeon Potter) جي راءِ هن طرح بيان ڪري ٿو: ”انساني ٻولي عوامي پيداوار آهي. اها نه عالمن جي پيداوار آهي ۽ نه استادن جي. عالم ۽

استاد، ٻوليءَ کي شاهوڪار بڻائين ٿا، ان کي سينگاري، ٺاهي ادبي ٻوليءَ جي حسن جو گل بڻائين ٿا، پر ٻوليءَ جون اهم ترين مکڙيون انهيءَ ٿاريءَ تي پيدا ٿين ٿيون، جيڪا پنهنجو پاڻ اپري ۽ وڌي آهي ۽ ان جون پاڙون زمين ۾ آهن ۽ جيڪا ڪنهن به هڪ جي محنت جو نتيجو نه آهي. اها زمين ئي آهي، جنهن مان ٻوليءَ کي پنهنجي تازگي ۽ غذا وٺڻ گهرجي.“[4]

”دنيا جون مڙئي ٻوليون، قدرت جا معجزا ۽ انساني معاشري جا وڏا ڪرشما آهن. ڪنهن به ٻوليءَ جو سرجڻ ئي معنى ڪنهن سماج ۽ ڪنهن قوم جو سرجڻ. ڪن تهذيبي، تمدني، سياسي ۽ سماجي ادارن جو سرجڻ؛ ۽ خود خدا به ته پوءِ دنيا جي پهرين انسان حضرت آدم عليه السلام سان، سندس ئي ٻوليءَ ۾ ڪلام ڪيو.“[5] اهڙي ريت دنيا جي پهرين انسان پنهنجي سماج جي تعمير ۽ تڪميل لاءِ ٻوليءَ کي ئي وسيلو بڻايو ۽ ائين آهستي آهستي ٻولي ۽ سماج هڪ ٻئي جو اٽوٽ جُز بڻجي ويا. انسان جي زندگيءَ جي ارتقائي مرحلن تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو ته انسان زبان کي مختلف حوالن سان استعمال ڪندو رهيو آهي ۽ ان وسيلي نه رڳو پنهنجي احساسن ۽ امنگن جو اظهار ڪندو رهيو آهي پر پنهنجي مختلف ضرورتن جي پورائو به ڪندو رهيو آهي. مثلاً عام طور سيني انسانن ۽ خاص طور فنڪار ماڻهن وٽ هڪ جمالياتي شعور هوندو آهي، هو شين کي پنهنجي زاويي سان ڏسندا ۽ محسوس ڪندا آهن. جنهن جو هڪ مثال فنِ مصوري آهي. جنهن وسيلي مصور پنهنجن احساسن جي جمالياتي دنيا کي چٽين ٿا. اهڙا نقش و نگار ۽ چٽ در حقيقت انسان جي ابتدائي دور جي تصويري لکت سڏائين ٿا.

ٻولين جي ابتدا ۽ ارتقا هڪ الڳ معاملو آهي. دنيا جي پهرين ٻولي ڪٿان، ڪيئن، ڪهڙين حالتن ۾ پيدا ٿي اهو هڪ الڳ بحث آهي. پر ايترو ضرور آهي ته انسان پنهنجي ارتقا جي ابتدائي مرحلن کان ئي پنهنجي جذبن ۽ احساسن جي اظهار لاءِ ٻوليءَ جو استعمال ڪندو رهيو آهي. ان ٻوليءَ جي شڪل ۽ صورت بحث جو موضوع ٿي سگهي ٿي پر ان ڳالهه کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته انساني زندگيءَ جي ابتدا هوڪرن، رڙين ۽ واڪن جي صورت ۾ ئي سهي، پر ڳالهائڻ يا آوازن جي وسيلي

هڪ ٻئي جي ڳالهه سمجهڻ سان ٿي. ”ڪجهه لسانيات جا ماهر ان ڳالهه جا قائل آهن ته يقيناً ابتدا ۾ ڪا هڪ زبان هوندي. ان ڏس ۾ بنيادي دليل ڏنو ويندو آهي ته پهرين پهرين انسان ڪنهن هڪ خطهءِ ارض ۾ گڏجي رهڻ شروع ڪيو. ڪجهه ماهرن جي خيال ۾ اهي آريا هئا جن پهريون پيرو هڪ سماج جي صورت ۾ رهڻ شروع ڪيو ۽ انهن ڪي ئي موجوده يورپ جي قومن جو ابو ڏاڏو سمجهيو ويندو آهي.[6]

پروفيسر علي نواز جتوئي پنهنجي ڪتاب ”علم لسان ۽ سنڌي زبان“ ۾ لکيو آهي ته ”پراڻي کان پراڻيون لکيل ٻوليون به تحريري تحقيقات موجب چار يا پنج هزار ورهين جون جهونيون مس آهن، حالانڪه ڳالهايل ٻوليون انهيءَ عرصي کان به گهڻيون اڳاٽيون آهن.“[7] جڏهن ته فرمان فتح پوري مطابق ”ڳالهائي ويندڙ يا تقريري زبان جي قدامت مان ته اهڙو اندازو ٿئي ٿو ته جيئن اها روزِ اول کان انسان سان گڏ آئي آهي. ان ڪري ته تاريخ جي هر دور ۽ ماڻهن جي هر گروهه ۾ ان جو پتو لڳي ٿو. تاريخ جي محققن ۽ آثارِ قديما جي ماهرن مصر، عراق ۽ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيبن کي قديم ترين ٻڌايو آهي. انهن علائقن ۾ جيڪي نيون کوٽايون ٿيون آهن انهن مان اهو پتو پوي ٿو ته عيسىٰ جي پيدائش کان 5000 هزار سال پهرين جيڪي ماڻهو هتي آباد هئا اهي تحرير جي فن کان به واقف هئا. اڄ اسين ان زبان کي صحيح نموني پڙهڻ کان قاصر آهيون پر ان مان اها ڳالهه واضح ٿي وڃي ٿي ته صرف تقريري صورت نه پر زبان جي تحريري صورت به دنيا جي مختلف علائقن ۽ زمانن ۾ موجود رهي آهي ۽ انهن جي وسيلي ڪنهن مخصوص علائقي جا ماڻهو مهذب ۽ شائسته چوائن ٿا.“[8] تاريخ جي اهڙي ورق گرداني اسان کي ماضي جي مزارن ۾ وٺي وڃي ٿي. هن وقت به دنيا ۾ انهن ئي قديم ٻولين جا آثار موجود ۽ محفوظ آهن جن جي حفاظت جا وسيلا اڻ مٽ رهيا آهن. جيئن مصر ۽ عراق مان مليل قديم لڪت واريون ڦرهيون وغيره. جڏهن ته سنڌو سڀيتا جي حوالي سان موهن جي دڙي ۾ مروج ٻوليءَ جي ڪوجنا هن وقت تائين ان ڪري ئي اڌوري ۽ اڻ پوري آهي جو اتي اڪثر پٽر بدران مٽيءَ جي سرن تي لکيو ٿي ويو، جنهن جو صدين پڇاڻان محفوظ رهڻ ڪو معجزو

ئي ٿي سگهي پيو. پر جنهن ڏينهن موهن جي دڙي جي ٻوليءَ ۽ لکت جا عمده نمونا ملندا تنهن ڏينهن سنڌ لاءِ ماضي جو هڪ روشن باب کلندو. ۽ قديم سنڌي سماج جا نوان رخ روشن ٿيندا.

اسين جڏهن سماج جي ڳالهه ڪيون ٿا ته گڏجي رهڻ جو تصور ذهن ۾ اڀري ٿو. گڏجي رهڻ جي اهڙي تصور جي حوالي سان حيواني سماج انساني سماج کان گهڻو مختلف آهي. ”انساني سماج ۽ حيواني سماج جي وچ ۾ فرق فقط ڳالهائڻ جو آهي. حيوان ڪي به پنهنجون خاص ٻوليون آهن، جي هو ٻولن ٿا مگر ڳالهائين ڪونه ٿا. سندن ٻوليون رڳو ”تنوارون“ يا ”رڙيون“ هونديون آهن. جن ۾ تبديليءَ جي ڪابه گنجائش ڪانهي. هڪ ئي قسم جا جانور، دنيا ڀر ۾ هڪ ئي ٻولي ڪم آڻين ٿا. جا هو سکن ڪونه ٿا، مگر ذات طور حاصل ڪن ٿا. ان جي برخلاف انسانن ۾ ڪئين ٻوليون چالو آهن، جن کي سکڻو پوي ٿو.[9] ان ڳالهه کي اڃا وڌيڪ هن طرح واضح ڪري سگهجي ٿو ته ”ٻولي اهو وسيلو آهي جنهن سان جانور/پکي ”ٻوليندا“ آهن ۽ انسان ”ڳالهائيندا“ آهن. ٻولڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ بنيادي فرق شعور جو آهي. جانور/پکي غير شعوري طور جبلتاً ٻوليندا آهن، جڏهن ته اها ساڳي جبلت ارتقائي عمل مان گذري، آوازن جي ٻولن مان لفظن ۽ جملن جي صورت وٺي شعوري سطح تي انسان جي اظهار جو وسيلو بڻي ۽ انسان جي سڃاڻپ بنجي وئي.... عربي ۾ ته انسان کي ”حيوانِ ناطق“ يعني ڳالهائيندڙ جانور چيو ويو آهي.“[10] انسان ۽ جانورن جي ٻوليءَ ۾ ٻيو واضح فرق اهو آهي ته ”ٻين جيون ۽ جانورن جي وچ ۾هڪ ٻئي سان جيڪو اظهار ٿئي ٿو، ان ۾ نه ارادي کي ڪو دخل آهي ، ۽ نه طريقي کي.“[11] ان جي برعڪس انسان جيڪو ڪجهه ڳالهائي ٿو ان ۾ هن جي ڪوشش ارادي ۽ احساس جو گهرو عمل دخل آهي. ”انسان کان سواءِ ٻيو ڪوبه جانور اهڙو نه آهي جيڪو ڪوبه اطلاع اڳواٽ سکيل (Learned) علامتن يا اهڃاڻن (Signs or Symbols) جي وسيلي پهچائي سگهي. دراصل انهن اهڃاڻن يا علامتن کي ئي اسان ٻولي چئون ٿا، جيڪي ڳالهيون ٻوليءَ جي وسيلي تهذيب کي ممڪن بڻائين ٿيون، انهن ۾ اهي علامتون ۽ اهڃاڻ ۽ اهو منتقليءَ جو طريقو (Way of Communication) اچي وڃن ٿا.[12] ٻولي ئي ماڻهوءَ، گروهه ۽ قوم جي سڃاڻپ جو ذريعو

آهي. ٻوليءَ سان ئي سياسي ۽ معاشي مفاد لاڳاپيل آهن ۽ جيڪڏهن ماڻهو سياسي ۽ معاشي مفادن تان هٿ کڻندو ته انفرادي، گروهي، توڙي قومي حيثيت ۾ پنهنجي سڃاڻپ وڃائي ويهندو.... ڳالهائڻ ذريعي پنهنجي ذاتي ۽ سماجي سڃاڻپ ڪرائي سگهجي ٿي.[13]

ٻوليءَ جي جياپي جو سوال هڪ ڪان وڌيڪ ماڻهن يا ڪنهن گروهه جي زندگيءَ تي منحصر آهي ۽ نه رڳو اهو پر ”زبان جو مسئلو شعور تي ٻڌل آهي. ظاهر آهي ته جيسيتائين هڪ ڪان زياده ماڻهو زنده نه هوندا، تيسيتائين گفتگو واري ٻولي پيدا ٿي ڪانه سگهندي. ٻين لفظن ۾ ٻوليءَ جي اسرڻ لاءِ سماج جو هجڻ ضروري آهي. فقط هڪ ماڻهوءَ جي وس ڪان هيءَ ڳالهه ٻاهر آهي. بقول قرآن حڪيم: ”خلق الانسان وعلمه بيان.“ اجتماعي زندگيءَ جي هي فطري تقاضا آهي ته انسان ڪي بيان جي قوت هجي، ڇاڪاڻ ته اها تبادلهءِ خيال لاءِ هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري قوم جي اجتماعي زندگي، ٻوليءَ ڪي تشڪيل ڏئي ٿي، يا ان ڪي ترقي ونائي ٿي، ۽ ان ڪي باقي رکي ٿي.“[14] جهڙي طرح ڪنهن قوم جي اجتماعي زندگي ٻوليءَ ڪي تشڪيل ڏئي ٿي ساڳي طرح اها ڳالهه به اجري ڏينهن وانگر چٽي آهي ته ٻولي ئي انسان جي گڏيل سمجهه ۽ شعور ڪي وڌائڻ جو باعث بڻجي ٿي، ۽ انهي وسيلي ئي قومن جي ڪلچر جو تعين ۽ سماجي ارتقا ممڪن ٿئي ٿي.

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“ ۾ لکي ٿو ته ”جيڪي ڳالهيون انسان ڪي سماج جو هڪ جزو بڻائين ٿيون اهي سڀ ٻوليءَ ۾ موجود آهن. مثال طور عمل، عمليت، تجربو، ارادو، مقصد، اعتقاد، ميل ميلاپ، اظهار، پيار جو جذبو، روح جي تاريخ، تهذيب، خيال، نظريا، سوچ جا طريقا ۽ روزمره جي زندگيءَ جا اصلي اصول سڀ، ٻوليءَ جي وصف ۾ شامل آهن. اِهي ئي اُهي ڳالهيون آهن، جن جي بنياد تي ڪو سماج ٺهيو آهي.“[15] ان مان ظاهر ٿيو ته ٻولي نه رڳو سماجي ڪار وهنوار لاءِ هڪ ڪارائتي چيز آهي پر ڪنهن به معاشري جي زندگيءَ جي علامت پڻ آهي. تنهن ڪري اهو چوڻ واجب ٿيندو ته ٻولي ڪنهن به سماج جو روح آهي، جنهن ڪان سواءِ زندگيءَ جو تصور ئي نٿو ڪري سگهجي. حقيقت اها آهي ته

ٻوليءَ جو تهذيبي ۽ ثقافتي حوالو پڻ وڏي اهميت رکي ٿو، ان حوالي سان ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو ڳالهائڻ کي مکمل تهذيب سڏي ٿو. هو وليم لابوف جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته "ڳالهائڻ خود هڪ مکمل تهذيب آهي. لفظ ڪيترو به اختلافي يا تڪراري هجي لاڳاپا رکي ٿو. وليم لابوف (Labov, 1972) جي تجزيي مطابق ته، "انساني دنيا کان ڪٽيل ۽ اڪيلائيءَ (Isolation) ۾ پليل ٻار ٻولي استعمال ڪونه ٿو ڪري. ٻولي تڏهن استعمال ٿيندي جڏهن سماجي لڳ لاڳاپا وڌندا. نظرين تي بحث ۽ احساس هڪ ٻئي تائين پهچائڻ جي ضرورت ٿيندي." يعني سماج جو نهڻ. سماج جيڪو اصل ۾ ٻوليءَ جو خالق آهي."[16]

سماجيات جا ماهر (Sociologists)ان ڳالهه تي متفق آهن ته دنيا جي هر ٻولي پنهنجي ارد گرد جي ماحول جو گهرو اثر قبولي ٿي ۽ ان تي پنهنجي سماج جون طبعي ۽ غير طبعي حالتون پڻ اثر انداز ٿين ٿيون. پوٽر چوي ٿو ته "بهترين زبان اها آهي جنهن جو بنياد سماجي روايات تي رکيل هجي."[17] اهڙي طرح ئي "علم الانسان (Anthropology) جي ماهرن جو رايو آهي ته هر ڪا زبان، پنهنجي ملڪ، پنهنجي ماحول، پنهنجيءَ تهذيب، پنهنجي تمدن ۽ پنهنجي سماج جي علامت هوندي آهي. هر ڪا زبان، انساني معاشري ۾ ئي زنده رهي سگهي ٿي، ۽ اها زبان، انهي معاشري ۾ ئي نشونما وٺندي آهي؛ ته چئبو ته ڪابه زبان، ڪنهن به معاشري کان سواءِ هرگز زنده رهي نٿي سگهي."[18]

ٻولي ۽ ڪلچر:

ٻولي ۽ ڪلچر جو ڳانڍاپو پڻ بلڪل اهڙو ئي آهي جهڙو ٻولي ۽ سماج جو. جهڙي ريت ڪو سماج ٻوليءَ کان سواءِ اڌورو آهي ساڳي نموني ڪلچر جو پڻ ٻوليءَ سان اڻ مٽ رشتو آهي. ان طرح زبان ۽ ڪلچر هڪ ٻئي جي شناخت بڻجن ٿا. "هر ٻوليءَ جو، انسانذات جي ڪنهن نه ڪنهن گروهه سان هميشه گهرو تعلق هوندو آهي. ان لحاظ کان، هر ڪنهن زبان جو مطالعو، ان زبان جي ڳالهائيندڙ قوم ۽ ملڪ جي ثقافت جو مطالعو سمجهيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته هر ڪا ٻولي، انساني عمل جي پيداوار آهي. ٻوليون، مرده ماڻهن جي لاشن يا مري ويل ماڻهن جي هڏين منجهان نٿيون نهن، پر اهي (ٻوليون) زنده انسانن جي روز مره جي زندگيءَ مان اپرن ۽ اسرن ٿيون ۽ ترقي ڪن ٿيون. تنهنڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته ٻوليون زنده قومن جي

زندگيءَ، سندن جيوت، سندن سماجي حالتن، سندن تهذيب ۽ تمدن ۽ سندن ثقافت جون آئينه دار هونديون آهن.“[19]

ڪنهن به سماج جي ثقافتي سرگرمين جو ان سماج جي ٻوليءَ تي وڏو اثر پوي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو هن وقت تائين اهي ئي زبانون دنيا جي شاهوڪار زبانن ۾ ڳڻيون وڃن ٿيون جن جو ڪلچر شاهوڪار آهي تنهن ڪري ان سچ کي اکيون ٻوٽي قبولڻ کپي ته ثقافت ڪنهن به سماج کان ڪٽيل يا الڳ شي هر گز نه آهي. حقيقت ۾ سماج جو هر عمل سندس ثقافت (Culture) آهي جنهن ۾ مادي (Material) ۽ غير مادي (Non_ Material) شيون شامل هونديون آهن. ثقافت جو مفهوم بيان ڪندي اسين مادي ۽ غير مادي ثقافت جو مٿين باب ۾ مختصر طور ذڪر ڪري آيا آهيون.

”زبان يا ٻولي نه فقط ثقافت جو جزو آهي پر بنياد پڻ آهي. جيڪڏهن ثقافت کي وڻ ڪري ونجي ته ان جي پاڙ سندس زبان يا ٻولي آهي.“[20] گرين برج (Greenberge)ٿو چوي ته اها ڳالهه هر ڪو مڃي ٿو ته ٻولي ماڻهوءَ جي ڪلچرل ڪارڪردگيءَ جو حصو آهي. ٻوليءَ جو علم اهڙيءَ ريت منطقي طور تي علم الانسان جي انهيءَ شاخ سان تعلق رکي ٿو، جنهن جو واسطو ڪلچر سان آهي. اهڙيءَ ريت ڏٺو ويندو ته اهو نظريو جيڪو انسان سان تعلق رکي ٿو، سو ٻوليءَ سان به لاڳو ٿئي ٿو.[21]

”زبان مان نه صرف قوم جي ثقافت جو پتو پوندو آهي مگر ان جو ماضي به معلوم ٿيندو آهي. سندس تاريخي دورن جا آثار ۽ اهڃاڻ سندس ٻوليءَ ۾ سانديل هوندا آهن.“[22] زبان جيئن ته هڪ سماجي فعل آهي، ان ڪري ڪنهن به معاشري جو پورو ڪلچر، زبان سان ئي پنهنجون تارون اٽندو آهي. زبان جي ذريعي ئي، ان زبان جي ڳالهائيندڙن جي مزاج ۾ مطابقت پيدا ٿيندي آهي، ۽ ان طرز ۽ عمل جي اشتراڪ، ۽ تهذيبي يڪجهتيءَ جو عمل پيدا ٿيندو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو ڪنهن هڪ زبان جا ڳالهائيندڙ ڪنهن ٻي زبان جي ڳالهائيندڙن جي ڀيٽ ۾، ڪلچر جي هر سطح تي، هڪ ٻئي جي گهڻو ويجهو هوندا آهن. مشترڪه زبان جي ذريعي ئي، معاشري ۾ پنهنجي اجتماعي ۽ قومي وجود جو شعور پيدا ٿيندو آهي.... ڪلچر زبان ۾ ئي ظاهر هوندو آهي، انهيءَ ڪري زبان، ڪلچر جي هڪ اهم ترين علامت آهي. جهڙو ڪلچر هوندو تهڙي ئي زبان هوندي؛ جهڙي زبان هوندي تهڙو ئي

ڪلچر هوندو.[23]

ٻولي، سماج ۽ ڪلچر جي وچ ۾ هڪ اهڙي پل جيئن آهي جنهن جي وسيلي سماج ڪلچر تي اثر انداز ٿئي ٿو ۽ ڪلچر سماج تي. انهيءَ ڪري ئي ٻولي سماج ۽ ڪلچر واري ٽڪنڊي ۾ وڏيڪ اهم ڪُنڊ ٻوليءَ کي حاصل آهي.... ٻوليون خلا ۾ پيدا ڪونه ٿينديون آهن، ٻوليون قومن جي ڪلچرز جو حصو آهن. ٻوليون سماج ۾ سڀني ماڻهن جي پاڻ ۾ اندروني لاڳاپي ۽ اظهار جو خاص وسيلو آهن. ٻوليون اهڙي ريت ڪلچر جو ترڪيبي جزو به آهن ته مرڪزي نظام به.[24]

سنڌي ٻولي ۽ سماج:

اسين مٿي اها ڳالهه تفصيل سان بيان ڪري آيا آهيون ته ٻولي انساني سماج سان اهڙي ريت سلهاڙيل آهي جو ٻنهي جو هڪ ٻئي کان سواءِ تصور اڻ پورو آهي. حقيقت ۾ زبان ماڻهوءَ جي سماجي ضرورتن جي ايجاد آهي.انسان جي احساس ۽ ادراڪ، خيال ۽ شعور جو اظهار ٻوليءَ وسيلي ئي ممڪن آهي ۽ اهڙو اظهار ڇو ته انساني جبلت ۾ شمار ٿئي ٿو. تنهن ڪري ائين چوڻ ڪپي ته ٻولي ان تشنگيءَ کي پورو ڪري ٿي جيڪا سماجي تعلق جي اڻ هوند ۽ احساسن کي گهٽي ڇڏڻ واري غير فطري عمل جي خوف مان جنم وٺي ٿي. ”سماجي زندگيءَ جي ئي سهاري هر زبان پنهنجون ارتقائي منزلون طئي ڪري ٿي ۽ انهيءَ جي اثر هيٺ ان جي صورت ۽ معنى ۾ تبديليون رونما ٿين ٿيون..... زبان به پنهنجي ڳالهائيندڙن وانگر سماجي محرڪات ۽ عوامل جي پابند هوندي آهي ۽ اها پنهنجي ماحول يا پنهنجي سوسائٽيءَ سان ناتو ٽوڙي گهٽن ڏينهن تائين نه زنده رهي سگهي ٿي ۽ نه اڳتي قدم وڌائي سگهي ٿي.[25]

اها ڳالهه واضح آهي ته ثقافت ڪنهن به مخصوص قوم جي رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن ۽ سماجي قدرن جي عڪاسي ڪندي آهي. انهن سماجي ۽ ثقافتي قدرن جو ٻوليءَ تي پڻ گهرو اثر ٿئي ٿو. جيئن جيئن ڪلچر ارتقائي مرحلن مان گذرندو آهي تيئن تيئن ان قوم جي ٻولي پڻ ان جو اثر قبول ڪندي آهي. سنڌي ٻولي دنيا جي شاهوڪار زبانن مان هڪ آهي جنهن وٽ جهجهو تهذيبي ۽ ثقافتي سرمايو موجود آهي. ڇو ته سنڌي

ٻوليءَ جون پاڙون صدين جي تهذيب ۾ کتل آهن تنهن ڪري ان جو پيرو کڻڻ لاءِ اسان کي پوئين پير صدين جو سفر ڪرڻو پوندو.

ڪنهن به قوم جي تهذيب ۽ تمدن جي تاريخ تي تحقيق ڪرڻ لاءِ، ان قوم جي، ملڪ جي قديم آثارن مان مليل مواد ڪانسواءِ، ان قوم جي ٻوليءَ جي تاريخ جو اڀياس ڪرڻ نهايت ئي ضروري آهي. ان لحاظ کان، سنڌ جي ماڻهن، خاص ڪري هتي جي قديم ۽ اصلوڪن رهاڪن جي تهذيب ۽ تمدن جي ابتدا ۽ تاريخي ارتقا جي اڀياس لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا جو تفصيلي اڀياس ڪرڻ ضروري آهي. سنڌو تهذيب جي ڏار ڏار پهلوئن مان ڪيترائي پهلو اهو ظاهر ڪن ٿا ته هن تهذيب ۾ رائج ٻولي، سندس ابتدائي زماني کان وٺي ختم ڪانه ٿي آهي، پر ان ۾ تسلسل قائم رهندو آيو آهي.[26] اها دعوا پنهنجي جڳهه تي ته 'سنڌي ٻولي پنهنجي ماضي بعيد يا تهذيبي تاريخ جو تسلسل آهي.' پر حقيقت ۾ اسان جا محقق اجا ان سُٽ کي سُلجهائي نه سگهيا آهن ته موهن جي دڙي جي ٻوليءَ جو سنڌ جي موجوده ٻوليءَ سان ڪو تعلق آهي به يا نه! يا اسان جي موجوده ٻوليءَ تي ان دور جي تهذيب جا ڪي اثر به موجود آهن يا نه! پر تنهن جي باوجود ان حقيقت کان انڪار ڪرڻ به ممڪن نه آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي جنم ڀومي سنڌ آهي تنهن ڪري جڏهن به موهن جي دڙي جي ٻوليءَ جي اصليت ۽ ماهيت، حسن ۽ حقيقت ظاهر ٿيندي ته يقيناً سنڌي معاشري اڳيان ان جا نوان زاويا سامهون ايندا.

اسان جا عالم ۽ ليکڪ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت ۽ مقام بابت ذڪر ڪندي، ان کي فقط هڪ تهذيبي ۽ قديمي زبان سڏيندي فخر پيا محسوس ڪندا آهن، جڻ ته سنڌي ٻولي ڪا تهذيبي طور بچي ويل نشاني آهي. يا قديم ثقافت جي باقيات طور زنده رهندڙ (Indigenous) ٻولي آهي. جنهن جي حيثيت فقط ڳالهائڻ تائين محدود آهي. ڪين ان ڳالهه جو قطعي احساس ناهي ته سنڌي ٻولي فقط هڪ قديم ۽ تهذيبي زبان نه آهي، پر ان کان وڌيڪ ان جو قابلِ فخر امتيازي مقام هڪ جديد ٻولي هئڻ باعث آهي.[27] ۽ اها زنده ٻوليءَ جي وڏي ۾ وڏي خوبي آهي ته اها نه رڳو پنهنجي ماضي سان سلهاڙيل هوندي آهي پر پنهنجي دور جي صداقتن کي پڻ قبوليندي جديد دور جا اثر قبول ڪندي آهي.

ان حوالي سان ڏسندا سين ته سنڌي ٻوليءَ جو جهڙي ريت ڪالهه پنهنجي سوسائٽي سان گهرو تعلق هئو ساڳيءَ ريت اڄ به پنهنجي دور سان اهو سڀنڌ قائم ۽ دائم آهي.

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو پنهنجي ٿيسز ۾ لکي ٿو ته پوٽر جو هي رايو بلڪل صحيح آهي ته: ”بهترين زبان اها آهي، جنهن جو بنياد ڪنهن سماج ۽ سماجي قدرن ۽ روايتن تي رکيل هجي.“[28] پوٽر جي انهي دعوى جو دليل سنڌي سماج ۽ ٻولي پڻ آهي. سنڌي ٻوليءَ جون پاڙون سنڌي سماج ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ ۾ اونهيون کتل آهن. يعني ته سنڌي ٻوليءَ جو سرچشمو سنڌ جي ڌرتي ۽ سنڌي سماج آهي. ان حوالي سان ڊاڪٽر ايڇ. ٽي سورلي (DR.H.T Sorly) لکي ٿو:”سنڌي ٻولي ۽ لغت تي سنڌي سماج، ۽ سنڌ جي معاشي حالتن جو گهٽو ۽ گهرو اثر رهيو آهي.“[29]

سنڌي ٻولي ۽ ثقافت هڪ ٻئي سان گهرائي سان سلهاڙيل آهن، تنهن ڪري اهو ڌيان ۾ رکڻ کپي ته دراصل ”سنڌي ثقافت جو مطالعو، سنڌي زبان جو مطالعو پڻ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جي جهلڪ ڏسي سگهجي ٿي. اها جهلڪ يا اهو عڪس، سنڌيءَ ۾ چيل ڪلام ۽ لکيل ادبيات وسيلي پسي سگهجي ٿو. اهو عڪس شاهه جي ڪلام ۾ ڏسي سگهجي ٿو؛ اهو عڪس سچل جي ڪلام ۾ به نظر اچي ٿو. سنڌي علم ادب جو اهڙو لساني (لسانياتي) اڀياس، سماجي لسانيات (Social Linguistics) جي اڀياس واري دائري ۾ داخل ڪيو ويو آهي، ڇو ته شاهه، سچل، سامي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۽ پيغام ۾ سنڌ جي ڌار ڌار علائقن جي ماڻهن جي مخصوص روايتن، ذهني لاڙن، سماجي قدرن ۽ قومي مزاج جو پتو پوي ٿو.[30] اسين جيڪڏهن سنڌ جي تهذيبي ۽ ثقافتي ڪار وهنوار توڙي سنڌي ادب جي ڪلاسيڪل، اساسي ۽ جديد دورن جو گهرائي ۽ سنجيدگيءَ سان مطالعو ڪندا سين ته معلوم ٿيندو ته سنڌي زبان هن وقت تائين ڪهڙو سماجي ڪارج ادا ڪيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ اهميت کان پورو عالم آگاهه آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اها پنهنجي سماج سان گهرائي سان سلهاڙيل رهي آهي، اسان جي ٻوليءَ ۾ جيڪي محاورا، پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح ملن ٿا انهن جي مطالعي مان اها

ڳالهه چڱيءَ پرِ واضح ٿي وڃي ٿي. ڇوته انهن مان اڪثر اهڙا آهن جن جو تعلق سنڌي ماڻهن جي مادي ۽ غير مادي ثقافت يعني سنڌن رهڻي ڪهڻي، رسم و رواج، لٽي ڪپڙي توڙي سنڌن ڪرت ۽ ڪاروبار سان آهي. تنهن ڪري اهو سچ آهي ته "سنڌي ٻولي به هڪ سماجي قوت، علم ۽ عقل جو ڀنڊار، لغت، معنیٰ، علم ادب، خيال ۽ اظهار جو هڪ گهرو گنج آهي. هي ٻولي به ڪنهن عالم يا استاد ويهي ڪانه ٺاهي آهي، پر هيءَ ٻولي، سنڌ جي ڌرتيءَ ۽ ان ڌرتيءَ تي وجود ورتل انسان جي وجود سان گڏ وجود ۾ آئي آهي. هن ٻوليءَ جون پاڙون، سنڌي سماج ۽ اُن جي ڌرتيءَ ۾ اونهيون ڪتل آهن."[31] ان سڄي پس منظر جي روشنيءَ ۾ اسان کي اهو چوڻ ۾ ڪا به هٻڪ محسوس نه ٿي ٿئي ته سنڌي سماج ۽ سنڌي ٻوليءَ جو رشتو اڻ مٽ ۽ اڻ ٽُٽ آهي.

حوالا:

1. اصلاحي شرف الدين "اردو سندهي ڪي لساني روابط" مقتدره قومي زبان 1987 ص 3.
2. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر "سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا 7 مضمون" سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2008 ص 127.
3. Edgar H. Sturtevant: An Introduction to Linguistic Science, New Haven: YaleUniversity Press, 1947 : P. 2
4. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1978 ص 42.
5. ملاح مهراڻ : (مرتب) "سنڌي ٻولي تحريڪ" (مضمون ۽ مقالا) مقالو "مادري زبان سنڌيءَ سان سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو" (ڊاڪٽر غلام علي الانا) فينڪس بوڪس حيدرآباد 2008 ص 1 ۽ 2
6. سليم اختر ڊاڪٽر "اردو زبان ڪي مختصر ترين تاريخ" مقتدره قومي زبان 1995 ص 12).
7. جتوئي علي نواز "علم لسان ۽ سنڌي زبان" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ٽيون ايڊيشن 1996 ص29.
8. فتح پوري فرمان "تدريس اردو"مقتدره قومي زبان 1998 ص 1
9. جتوئي علي نواز "علم لسان ۽ سنڌي زبان" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ٽيون ايڊيشن 1996 ص8 ۽ 9
10. فهميده حسين ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي" تحقيقي جرنل سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد مارچ 2009 ص 19
11. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر "سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا 7 مضمون" سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2008 ص 52 ۽ 53
12. Alfred Kuhn: "The Study of Society" (A multi-disciplinary approach), Social science, Tavistoke publication Ltd. London. 1966 p 154
13. ٻگهيو قاسم ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي لسانيات کان سماجي لسانيات تائين" سنڌيڪا اڪيڊمي 1998 ص 28
14. علامه آءِ آءِ قاضي ته ماهي "مهراڻ" 3 ـ 4 1965 ص 24
15. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1978 ص 46
16. ٻگهيو قاسم ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي لسانيات کان سماجي لسانيات تائين" سنڌيڪا اڪيڊمي 1998 ص 28.
17. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج"انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڇاپو پهريون 1978 ص 43
18. الانا غلام علي ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي جي ارتقا"سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2006 ص 1

19. ملاح مهراڻ مرتب: ”سنڌي ٻولي تحريڪ“ (مضمون ۽ مقالا) مقالو ”مادري زبان سنڌيءَ سان سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو“ (ڊاڪٽر غلام علي الانا) فينڪس بوڪس حيدرآباد 2008 ص 5
20. جتوئي علي نواز ”علم لسان ۽ سنڌي زبان“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ٽيون ايڊيشن 1996 ص8 ۽ 9.
21. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڇاپو پهريون 1978 ص 41.
22. جتوئي علي نواز ”علم لسان ۽ سنڌي زبان“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ٽيون ايڊيشن 1996 ص10.
23. جالبي جمليل ڊاڪٽر "پاڪستاني ڪلچر"نيشنل بوڪ فائونڊ يشن" طبع ششم 1997 ص 185.
24. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر ”سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا 7 مضمون“ سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2008 ص56 ۽ 57.
25. فتح پوري فرمان ”تدريس اردو“مقتدره قومي زبان 1998 ص 2 ۽ 3
26. الانا غلام علي ڊاڪٽر ”سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بڻياد“ سنڌيڪا اڪيڊمي 2004 ص 55.
27. فهميده حسين ڊاڪٽر ـ چيف ايڊيٽر ’سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل‘ مقالو ”سنڌي ٻوليءَ جو هاڻوڪو معيار ۽ مقام“ (ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي) جنوري ـ مارچ 2009 ص 52
28. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڇاپو پهريون 1978 (1).
29. Sorly H.T, “Shah Abdul Latif of Bhit” , OxfordUniversity Press London,1940, p: 177
30. الانا غلام علي ڊاڪٽر (مقالو) ”سماجي لسانيات تعارف ۽ مقصد“ ٽه ماهي مهراڻ ص 56، 57 ۽ 58.
31. الانا غلام علي ڊاڪٽر ”سنڌي ٻولي جي ارتقا“سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2006 ص 6.